

Frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli təhlilinin təsviri

Aygün Elxan qızı Quliyeva

Bakı Qızlar Universitetinin baş müəllimi

E-mail: aygun0311@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. Ç.M. Qaraşarlı,
filol.ü.f.d., dos. K.A.Cəfərova

Açar sözlər: semantika, frazeologizm, idiom somatik, frazeoloji vahid, tipoloji müqayisə

Ключевые слова: семантика, фразеология, идиома, соматика, фразеологическая единица, типологическое сравнение

Key words: semantics, phraseology, idiom, somatic, phraseological unit, typological comparison

Hər bir frazeoloji vahid əsl xalq yaradıcılığıdır. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin ümumi mənasında hər bir xalqın öz adət-ənənəsinin, vərdislərinin, yaşadığı şərait və gündəlik yaşam tərzinin inikası dayanır. Bu, frazeoloji vahidlərin tərcüməsinin dəqiq verilə bilməməsinin səbəblərindən biridir. Buna görə də ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşmələri kimi tərcüməsinə vermək özünü doğrultmur.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlər həm say, həm semantika, həmçinin semantik əlaqələr baxımından, bütöv mənanın formalaşmasında birbaşa öz təsirini göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən frazeologizmlərin mənasının leksik məna ilə qarşılaşdırılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman aydın olur ki, bütöv elementləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğu kimi onlar arasında olan bağlılığı da aradan qaldırmaq mümkün olmur.

İnsanla bağlı olan frazeoloji birləşmələr həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində çoxluq təşkil edən frazeologizmlər sırasına daxildir. Məlumdur ki, insanın xarakteri müsbət və mənfi cəhətlərlə doludur. Məhz bu səbəbdən insana xas olan xüsusiyyətlərin mənfi və müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edən frazeoloji birləşmələri yarımqrup kimi ayırmaq mümkün olan vasitələrdəndir. İstər bədii ədəbiyyat nümunələrində, istərsə də frazeoloji birləşmələr lüğətində kifayət qədər insanların xarakteristikasını ifadə edən frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu frazeologizmlərdə insana xas olan mənfi xüsusiyyətlərə misal olaraq, satqınlığı, xəsisliyi, yalançılığı, yaltaqlığı, ikiüzlüyü və s. göstərmək olar. Məsələn: << to meet somebody half way >> kiməsə qarşı getmək/ müdafiə etmək, <<to take care of somebody >> kiminsə qayğısına qalmaq, <<to be smb`s true dog >> kiminsə sədaqətli iti olmaq və s. (1, s. 120).

İnsana xas olan mənfi xüsusiyyətlərdən başqa, müsbət xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən frazeologizmlərə də rast gəlmək olar. Məsələn, kişilik, qətiyyətlilik, xeyirxahlıq, sədaqətlik, dözümlülük və s. xüsusiyyətləri əks etdirən frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn: <<have one`s heart in the right place >> mehriban olmaq, xoş hisslər bəsləmək mənasını ifadə edir. <<A heart of gold >> qızıl ürək mənasını verir.

İngilis dilində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlərdə insanın xarakterindən bəhs edən çoxlu sayda idiomlar, atalar sözləri və s. mövcuddur.

İdiomatik ifadə mənsub olduğu dilin qrammatik qanunlarının əsasında meydana gələn,

ümumi mənası tərkib hissələrinin təklidə götürülən mənası ilə düz gəlməyən məcazi mənalı sabit söz birləşməsidir. "Kiminsə (nəyinsə) qanın tökmək", "kiminsə (nəyinsə) qanına bais olmaq". İdiomatik ifadələrin bu məfhumu ifadə etməsi tərkibindəki sözlərin təhlil edilməməsi, məcazi mənə ifadə etməsi onları digər sabit söz birləşmələri qruplarından fərqləndirməyələr də, bu ifadələr özünəməxsus bir xüsusiyyətə malikdirlər. Belə ki, idiomların ifadə etdiyi məfhum nə qədər məcazi mənaya malik sözlərlə verilsə də, sabit söz birləşmələrinə aid başqa qrupların ifadə etdiyi məfhumu nisbətən daha konkret olur. Məhz buna görə də idiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti kimi, daha doğrusu, məcazi mənə ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir. Digər sabit söz birləşməsinə eyni məfhumu ifadə edən hər hansı bir sözlə əvəz etmək mühüm olmadığı halda bir idiomun əvəzində onun sinonim olan başqa bir sözü işlətmək mümkündür. Yəni, idiomlar hər hansı bir məfhumu müstəqil şəkildə ifadə edən sözlərin həmin məfhumu daha qüvvətli və təsirli ifadə edən sinonimlərdir. İdiomlardan ədəbi dilin demək olar ki, bütün üslublarından istifadə olunur. Lakin bu idiomatik vahidlərin ən geniş istifadə meydanı, əlbəttə ki, bədii üslub və ictimai-siyasi üslubda təsadüf edilir: << to fall in love with smb >> bənd olmaq; << to tell someone where to get off >> yerində oturmaq; <<to come down to earth >> göylərdən yerə enmək; <<to take smth. to heart >> ürəyinə salmaq; <<to fall between two steals >> iki daş arasında qalmaq; <<to go too many irons in the fire >> işi başından aşmaq; <<to go too far >> cızığından çıxmaq.

İngilis dilində atalar sözü və məsəllərin təxminən 200-nün Azərbaycan dilində ekvivalenti vardır: <<No smoke without fire >> od olmayan yerdən tüstü çıxmaz; <<No pain, no gain >> zəhmət çəkməsən barını görməzsən; <<One swallow can not make spring >> bir güllə bahar olmaz; <<The pot calls the kettle black >> kor kora kor deməsə bağı çatlar; <<As you sow you will mow >> nə əkərsən, onu da biçərsən; <<Man may meet, but mountains never >> dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr; <<Easy come, easy go >> Haynan gələn, vayan gedər və s. (2, s. 78-85).

Azərbaycan və ingilis dillərində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların mənası bəzən bir-birinə uyğun gəlir, bəzən isə əksinə heç bir uyğunluq tapa bilmərsən. Bu zaman onların ekvivalentlik məsələləri ön plana çıxır. Yəni, əgər uyğunluq tapmaq mümkün deyilsə, ona qismən də olsa münasib bir şəkildə hər hansı bir dildə oxşarını vermək olar. Məsələn: İngilis dilində to be on the shelf – frazeoloji vahidi Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənir. 1) təxirə salmaq; 2) həbs altında olmaq; 3) ayaqlarını uzadıb ölmək; 4) qız qarımmaq və s. Digər bir frazeoloji vahidə nəzər salaq: to break the neck of smth – 1) məhv etmək, darmadağın etmək; sarsıtmaq; 2) bir şeyin ən çətin hissəsinin öhdəsindən gəlmək; 3) ən çətin işə tab gətirmək.

Frazeoloji birləşmələrin semantikasi, onun tərkib hissəsi olan komponentlərin semantikasi ilə qismən bağlıdır. Bu zaman meydana çıxmış bağlılıq heç də açıq-aydın özünü büruzə vermir. Onun gizli mənası tərkib hissələrin dərinliyində göstərməkdədir. Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlərin sayı nə qədər çox olarsa, nəticədə yaranmış bütövün mənasına daha çox təsir göstərmiş olacaqdır. Bəzi hallarda isə bunun əksinin də şahidi oluruq. Belə ki, ümumi halda götürdükdə heç də həmişə frazeologiyanın tərkib hissəsi olan komponentlərin sayının, onun ifadə edəcəyi mənaya təsiri özünü doğrultmur. Bu zaman ortalığa çıxan əsas amil, əlavə mənə çalarlarının yaranmasıdır. Bütöv mənalar yaranarkən, orada iştirak edən komponentlərin fəaliyyət dərəcəsi, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində daha çox rol oynayan idiomların sabit söz birləşməsinə qarşı qoyulur.

İngilis dilində işlənən <<to give smb's one's heart >> – frazeoloji birləşməsi eyni ilə Azərbaycan dilində də eyni prinsip üzrə motivləşir << ürək vermə, qəlbini vermə >>. Başqa halda isə digər bir frazeoloji rolunda olan <<to ask for a lady is hand >> evlənmə təklifi etmək, qızın

əllərini istəmək formasında nadir hallarda işlənsə də, alınma strukturundadır (3, s. 53).

Somatik frazeoloji birləşmələrin müqayisəsi. Frazeologiyada somatik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir qrup təşkil edir. İngilis dili frazeologizmlərini bədən üzvlərinə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərin tərkibində 40-a qədər bədən üzvü adını ayırmaq mümkündür. Məsələn, qol (arm), dodaq (lip), ayaq (foot), çiyin (shoulder), burun (nose), diz (knee), bədən (body), baş (head), qulaq (ear), ürək (heart), əl (hand), üz (face), barmaq (finger), ağız (mouth), boyun (neck), dəri (skin) və s. Belə frazeologizmlər müəyyən halda toplu təşkil edir, müstəqil dil vahidi kimi, digər sözlərlə semantik-qrammatik əlaqələrdə olur.” (4, s28) Somatik frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn: 1. <<With the heavy hand >> qəddar, kobud, qaba, sərt 2. <<A light hand >> əli yüngül olmaq (cəld), əli izi olmaq.

Digər somatik frazeologizmlərə nəzər salmaq:

1. <<at the second>> ikinci əldən, oradan-buradan eşitmək
2. <<at the third hand >> üçüncü əldən bu frazeoloji vahid daha çox dəqiqliyi, dürüstlüyü, doğruluğu çox az ehtimal olan məlumatdan bəhs edərkən istifadə olunur.
3. <<be the left hand>> qanunsuz doğulmaq, nigahsız doğulmaq mənasını verir.
4. <<to have a big mouth >> boşboğazlıq etmək, çənə vurmaq, özünü öymək
5. <<to open full mouth >> söyüşmək, abırını vermək
6. <<to shoot at one`s mouth>> ağızını Allah yoluna qoymaq
- 7.<< to foot the road>> piyada çox yol getmək, ayaq basmaq
8. <<to have smb. at one`s feet>> ayağına düşmək, yalvarmaq
9. <<to have a bed head >> başı boş olmaq, başı heçnədən çıxmaq
- 10.<<to sleep with one eye open >> bir gözü ilə yatmaq, narahat yatmaq
- 11.<< to put one eyes together >> gözlərini çəpləşdirmək
- 12.<< to think tooth into >> yemək yemək
- 13.<< to grit the teeth>> dişlərini qıcırtmaq
14. <<to bare one`s teeth// to grin one`s teeth>> irişmək, dişlərini ağartmaq (2, s. 145)

Somatik frazeologizmlər Azərbaycan və ingilis dillərində işlənərkən onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq üçün tipoloji müqayisə önəm təşkil edir. Belə ki, tipoloji müqayisə zamanı ortalığa çıxan tərcümə problemlərinin həlli üçün kontekstdəki mənanı dəqiqliklə vermək baxımından ekvivalentlilik xüsusiyyəti ön planda duran məsələlərdəndir. Məsələn, İngilis dilində işlənən “bitter tongue”, Azərbaycan dilində işlənən “acı dil” frazeoloji birləşməsinin ekvivalentidir. Hər iki dildə bu birləşmə “acı dil” mənasını ifadə etsə də bu somatik ifadə İngilis dilində “ilan kimi sancan”, Azərbaycan dilində isə “zəhər tuluğu” mənasında işlənir. Digər tərəfdən ekvivalenti olmayan somatik frazeoloji birləşmələr İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə oluna bilmirsə, bu zaman kalka üsulundan, təsvirdən istifadə olunur: Məsələn, <<on the arm >> havayı; <<to do a hot foot>> aradan çıxmaq; << to snap one`s fingers at smb.>> kimləsə hesablaşmaq və s.

Məqalənin aktuallığı. Frazeoloji birləşmələrin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl səciyyəsi ilə yanaşı onların işlənmə xüsusiyyətlərinin təhlili də həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir və hər bir dilə (ingilis və Azərbaycan) məxsus frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus cəhətləri araşdırılır, ümumi və fərqli xüsusiyyətləri aşkar edilir. Bütün bunlar tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İngilis dilinin tipoloji müqayisəsində, üslubiyat fənninin tədrisində, tərcümə prosesində bu məqalə əhəmiyyətli bir vasitə ola bilər. Bura xılış işi və magistr dissertasiyalarının yazılmasında eyni zamanda dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında da faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Q. Məhərrəmli, R. İsmayılov. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, "Altun kitab", 2015.
2. Ə. Hacıyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, "Nurlan", 2008.
3. A.M. Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, APU-nun nəşriyyatı, 1983.
4. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казан, КУ, 1989.

A.Ə. Guliyeva

Описание сравнительного анализа фразеологических сочетаний в азербайджанском и английском языках

Резюме

Английский и азербайджанский взаимозависимость между компонентами фразеологических соединений в языках приводит к их неделимости и фразеологизмам. Такая зависимость является фразеологической, поскольку сохраняется инвариантность значений является одним из основных качеств, присущих единицам.

A.E. Guliyeva

Description of comparative analysis of phraseological combinations in Azerbaijani and English languages

Summary

English and Azerbaijani interdependence between the components of phraseological compounds in languages leads to their indivisibility and phraseological units. Such dependence is phraseological, because the invariance of meanings is preserved is one of the main qualities inherent in units.

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2022